

ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

ЯЦЕНКО В.Б.

**ВИСВІТЛЕННЯ УЧАСТІ ЗАПОРОЖЦІВ В АНТИМОСКОВСЬКОМУ
ВИСТУПІ МАЗЕПИ У ДОСЛІДЖЕННЯХ Т. ТАЇРОВОЇ-ЯКОВЛЕВОЇ**

Стаття висвітлює візію сучасного російського історика Т. Таїрової-Яковлевої взаємин гетьмана Івана Мазепи з Військом Запорозьким низовим, від часу обрання Мазепи на гетьманство до антимосковського виступу запорожців на чолі із кошовим К. Гордієнком у березні 1709 р.

Вступ

Події, пов'язані із антимосковським виступом Війська Запорозького низового у березні 1709 р. безсумнівно належать до одних з найбільш значущих в історії України ранньомодерної доби. Постійно згадувані у вітчизняній та закордонній історіографії, вони щоправда рідко коли аналізуються істориками як самостійне явище¹, натомість значно частіше перебувають у тіні антимосковського виступу гетьмана Івана Мазепи 1708-1709 рр. чи навіть повстання донської козащини на чолі із Кіндратом Булавиним². Подібна практика навряд може бути визнана продуктивною. Політичне становище Війська Запорозького низового щодо Московської держави наприкінці XVII - на початку XVIII ст. істотно відрізнялося від становища Гетьманщини та Всевеликого Війська Донського. Тоді як розчарування у московській протекції в політичних колах еліти Гетьманщини і, певною мірою, Дону визріли внаслідок зазіхання на їх *“права і вольності”* з боку царського уряду під час першого десятиліття Великої Північної війни (1700-1721 рр.), загострення у взаєминах між Січчю і Москвою мало місце вже з кінця 80-х років XVII ст.

Останнє обумовлювалося появою на запорозьких землях московських фортець, а також намаганням царського уряду після укладання у 1686 р. Вічного миру із Річчю Посполитою Обох Народів узяти під свій контроль зовнішньополітичну активність низовиків. Загострення взаємин між Кошем і Москвою позначилися також і на взаєминах із Батурином. Як відомо, гетьмани Іван Самойлович і, особливо, Іван Мазепа докладали значних зусиль, аби встановити реальну владу над Низовим Військом перевівши його під зверхність Гетьманщини. Плани володарів гетьманської булави багато у чому співпадали із вимогами царського двору щодо Коша, відтак гетьманський уряд, реалізуючи, зокрема й за допомогою Кремля, власні плани щодо упокорення запорожців, значною мірою діяв в фарватері московської політики, південний напрямок якої, між іншим, формувався у Батурині.

При висвітленні історії запорозької козащини в сучасних дослідженнях, як вітчизняних, так і закордонних, згадані аспекти не завжди враховуються. Особливо це стосується російської історіографії де запорозька тематика другої половини XVII - початку XVIII ст. висвітлюється доволі поверхово із опертям насамперед на джерельну, історіографічну і методологічну складову другої половини XIX - початку XX ст.³ На цьому тлі своєрідним винятком є дослідження трохи не єдиного фахового російського українця Тетяни Таїрової-Яковлевої. Як раз про висвітлення на сторінках її досліджень антимосковського виступу запорожців на чолі із кошовим Гордієнком ми б і хотіли зупинитися у нашій статті.

Роль Війська Запорізького низового в ранньомодерній історії України

Займаючись насамперед дослідженнями з історії Гетьманщини середини XVII - початку XVIII ст., дослідниця неодноразово у своїх роботах піднімає питання взаємин Гетьманщини і Війська Запорозького низового. Варто відзначити, що на відміну від більшості своїх російських колег, які уникають глибинного аналізу державотворчих процесів в ранньомодерній Україні і або взагалі не зупиняються на проблемах взаємовідносин Гетьманату і Низового Війська, або ж, пишучи про добу Мазепи, намагаються трактувати конфлікт між Батурином і Січчю, дотримуючись риторики народницької історіографії другої половини XIX - початку XX ст., що сперта насамперед на праці Миколи Костомарова та Дмитра Яворницького, дослідниця поважно ставить до згаданої проблеми. Власний аналіз взаємин Січі і гетьманського уряду від часів Богдана Хмельницького включно до Івана Мазепи науковець подає крізь призму твердження про незавершеність на Гетьманщині державного будівництва і негативну роль, яку Запоріжжя відіграло в дестабілізації державотворчих процесів в Україні в останні роки життя Богдана Хмельницького, гетьманства Івана Виговського (1657-1659 рр.) та за часів Руїни (1659-1687 рр.) [13, с.160, 317-318; 10, с.27, 59-60]⁴. Розмірковуючи над витоками конфлікту між Іваном Мазепою і січовиками, що мав місце фактично від першого дня гетьманства Мазепи, дослідниця вважає, що причина їх була зумовлена як особливостями формування гетьмана як політика, так і політикою, яку він здійснював після отримання гетьманської булави.

Зараховуючи Мазепу до кола гетьманів-державників, історик підкреслює, що його приналежність до державницького табору оформилася під час служби в гетьмана Петра Дорошенка і вочевидь тоді ж в оточенні правобережного гетьмана Мазепа засвоїв неприязнь до запорожців [11, с.121]. Втім, загостренню відносин між гетьманом і січовим товариством сприяло два фактори. Перший був пов'язаний із тим, що саме на Мазепу були покладені обов'язки щодо стримування політичної активності запорожців чинно до положень Вічного миру 1686 р і Константинопольського миру 1700 р. Другий зумовлювався політичним курсом, запровадженим Мазепою на Гетьманщині. Як зазначає науковець, заходи гетьмана з модернізації державного апарату, спрямовані на завершення державотворчих процесів, розпочатих ще Б.Хмельницьким і перервані Руїною, з одного боку обмежували вплив Січі на Гетьманщину, а з іншого - посилювали вплив гетьмана на Низове Військо, що неминуче провокувало конфлікт у взаєминах між Батурином і Кошем [10, с.98-99; 11, с.122-133].

Гетьманщина і запорізькі розбишачтва у перші роки Великої Північної війни

Втім, як доводить дослідниця, якщо перші дванадцять років перебування при владі І.Мазепи, фактор війни з Османською імперією і Кримським ханством надавав гетьманові можливості знаходити компроміс із січовиками, то після Константинопольського миру і вступу Московії у Велику Північну війну конфлікт почав загострюватися [10, с.149-150]. Не останню роль у цьому, як зазначає петербурзька дослідниця, відіграли зміни в характері війни, яка перестала бути привабливою для січового товариства [10, с.149-150; 11, с.125].

Відображаючи загострення у взаєминах в перші роки XVIII ст. між Січчю з одного боку та Московією і Батурином з іншого, дослідниця головну увагу знову зосереджує на ролі Мазепи в урегулюванні наслідків різноманітних запорізьких розбишачств. При цьому вартим уваги є той факт, що тоді, як окремі російські історики, на кшталт

Кочегарова, пишучи вже про більш пізні події війни маніфестів, зазначають, що гетьман прагнути підкорити собі Низове Військо намагався очорнити його в очах Москви [8, с.118], дослідниця пропонує факти, що свідчать про протилежне. Спираючись на новознайдені архівні документи, історик доводить, що тоді, коли у 1701 і 1703 рр. вищі московські сановники, роздратовані січовим свавіллям на південних кордонах ратували за силове розв'язання запорізької проблеми, Мазепа прагнув цього уникати й шукати компромісів [10, с.149-150].

Вартим уваги є також і той факт, що, фіксуючи, незадовго до 1708 р., зростання на Січі невдоволення Москвою, історик, на відміну від низки інших дослідників [3, с.250; 12, с.20, 238; 15, р.177; 14, с.564-565], не ставить під сумнів факт численної підтримки запорожцями антимосковського повстання донської козаччини на чолі із бахмутським отаманом Кіндратом Булавіним у 1707-1708 рр.

Висвітлення антимосковського виступу запорожців на чолі із Костем Гордієнком

Втім найбільш цікавим є висвітлення петербурзькою дослідницею перебігу антимосковського виступу запорожців у березні 1709 р. Згаданий сюжет неодноразово піднімався на сторінках числених праць російських науковців, присвячених 300-річчю Полтавської битви. Особливо плідно на цьому тлі працював російський історик Володимир Артамонов. У своїх публікаціях дослідник усіяко намагався наголосити на тому, що виступ козаків на з'єднання з Мазепою і Карлом XII був маршем ошуканих "дияволом кошовим" Гордієнком; завзято намагався переглянути чисельність січовиків, які пішли за Гордієнком з 8-6 тисяч до 3-4 тисяч; негативно відгукувався про їх бойові якості, а що найголовніше, усіяко намагався применшити значення самого виступу [1; 2; 3, с.249-252; 4; 5, с.66; 6, с.435-441].

Згідно з В.Артамоновим конфлікт Січі з урядом Петра I варто розглядати не під кутом політико-правових відносин двох державних організацій, а виключно як соціальне протистояння [1; 2, с.184-191; 6, с.434]. Логіку таких міркувань можна зрозуміти тільки за умов якщо мислити категоріями не науковими, а політичними. При цьому вбудована дослідником послідовність тверджень реферативно виглядає наступним чином:

- розорення Батурину у 1708 р. і Запорозької Січі в травні 1709 р. не можуть бути виведені на рівень "українсько-московської війни";

- Полтавська битва 1709 р. не є однією з найважчих українських катастроф, адже завдяки їй зусиллями російської армії, українських козаків і партизанів Гетьманщина була звільнена від шведських окупантів;

- Полтавська битва так само, як і поділи Речі Посполитої у 1772-93 рр. і Велика Перемога 1945 р. стали етапом збирання усіх українських земель [1].

Згадані положення навряд можуть бути критично проаналізовані, адже більше нагадують ідеологічні догми. Натомість на сторінках праць Т.Таїрової-Яковлевої вище згаданий сюжет має більш імпозантний науковий вигляд. Насамперед, збагативши його зображення низкою нововведених до наукового обігу документів, дослідниця, всупереч пануючим ще й досі поглядам, доводить, що заклик Мазепи до антимосковського виступу Січ від самого початку зустріла прихильно. У листі відповіді від 24 листопада 1708 р., що був переповнений антимосковською риторикою, кошовий К.Гордієнко висловив готовність перейти із військом під шведську протекцію, вимагаючи, аби до свята Миколая на Січ для укладання угоди прибули представники гетьмана, шведського і польського королів.

Привертає увагу також і твердження дослідниці, що в оточенні Петра I далеко не всі висловлювали підтримку силовому варіантові перетягування запорожців на бік Москви, який обговорювався у царському оточенні протягом зими 1708-1709 рр. Науковець наводить факти, згідно з якими фельдмаршал Борис Шереметьєв, людина чие минуле було тісно пов'язане із гетьманатом і хто перебував у дружніх стосунках з гетьманом Мазепою, в березні 1709 р у листі до царя наголошував, що запорожців не можливо силоміць пристати на будь-чий бік, лишень якщо вони самі того захочуть [11, с.366].

Відзначаючи, що чисельність козаків, яка перейшла із кошовим Гордієнком згідно з московськими джерелами сягала 5 тисяч осіб, дослідниця, на відміну від своїх вище згаданих колег, не намагається ані применшити чисельність козаків, ані мінімізувати розголос, якого ці події дістали в Україні [11, с.367]. При цьому петербурзька дослідниця не лише солідаризується із українськими науковцями, зазначаючи, що вчинок запорожців спричинив антимосковські заворушення серед мешканців прилеглого до Запоріжжя Полтавського полку, значна частина мешканців якого прихильно поставилася до військ Карла XII та Івана Мазепи, але спираючись на архівну евристику доводить, що подібний стан справ мав місце на території Правобережжя і Слобожанщини [11, с.368].

Аналізуючи наслідки каральної експедиції на Запоріжжя корпусу Петра Яковлева, яку частина сучасних російських істориків трактують як мало вагомій бої місцевого значення, Таїрова-Яковлева доходить висновку, що результати ліквідації Січі були цілком протилежними тому, на що сподівалися в петрівському оточенні. Адже їх наслідком було те, що багато мешканців Правобережжя почали долучатися до присталих до Мазепи запорожців. [11, с.369]. Не менш цікавим виглядає також авторське твердження згідно з яким саме побоювання, що козаки і населення підтримують Мазепу, яке з огляду на запорізький казус було далеко не безпідставним, змусило царський уряд відмовитися від застосування на Гетьманщині тактики спаленої землі [11, с.369-370].

Висновки

Підводячи підсумки, маємо зазначити, що висвітлюючи на сторінках своїх праць, присвячених, передусім історії Гетьманщини доби Івана Мазепи, сюжети пов'язані із історією Війська Запорозького низового на зламі XVII-XVIII ст., російський україніст Т. Таїрова-Яковлева піднімає низку аспектів, які зазвичай не висвітлюються сучасною російською історіографією. Зокрема мова йде про гетьманську політику щодо Низового Війська за часів Мазепи, генезу конфлікту між гетьманським регіментом і запорожцями, відмінностями у підходах до січовиків, які демонстрували Москва і Батурин під час Великої Північної війни тощо. Нарешті, спираючись на новознайдені архівні джерела, дослідниця, на відміну від більшості російських істориків, відзначає, що виступ запорожців на чолі із кошовим К.Гордієнком був геть не дрібною подією, вплив якої на становище справ в Україні 1709 р. зазвичай применшують або недооцінюють.

¹Виключення становить науковий доробок поважного київського історика В'ячеслава Станіславського, який займається дослідженням історії Війська Запорозького низового на зламі XVII-XVIII ст. [9].

²Яскравий приклад подібного підходу можна спостерігати, зокрема, на сторінках блискучої роботи Роберта Фроста "Північні війни 1558-1721". Згадуючи про приєднання запорожців до гетьмана Мазепи у березні 1709 р., дослідник не зупиняється окремо на мотивації, яка підштовхнула Низове Військо до згаданого кроку, і виявляє певну плуганіну в термінології - кошового Костя Гордієнка, дослідник іменує запорозьким гетьманом [16, р.288-289]. Про особливості зображення антимосковського виступу запорожців на чолі із кошовим К.Гордієнком у березні 1709 р. в порівнянні із виступом Івана Мазепи на Гетьманщині (1708-1709) та бахмутського отамана Кіндрата Булавина на Дону (1707-1708) дивись у нашій статті - *Яценко В.Б.* Антимосковський виступ Війська Запорізького низового на чолі із кошовим Костем Гордієнком у 1709 р. в зображенні сучасної російської історіографії: до постановки проблеми // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. - 2011 (Зараз у друці).

³Зазвичай, ігноруючи питання щодо юридичного статусу Гетьманщини, російські науковці згадане питання щодо Війська Запорозького низового взагалі воліють не піднімати. У тих рідких випадках, коли воно усе ж порушується, статус Низового Війська окреслюється не стільки у площині юридичній, скільки - метафоричній. Як приклад можна узяти характеристику Запорозької Січі як "форпосту козацьких вольностей", наведену в одній з робіт Кирила Кочегарова [8, с.118]

⁴Подібний підхід є радикальнішим за погляди, висловлені в сучасній українській історіографії дослідником Гетьманщини Віктором Горобцем [7, с.33].

1. *Артамонов В.А.* Вторжение шведской армии на Гетьманщину в 1708 г и Иван Мазепа // Украина и Россия: история и образ истории Материалы конференции. (3-5 апреля 2008, Институт Европы РАН). [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm>.

2. *Артамонов В.А.* Вторжение шведской армии на Гетьманщину в 1708 г. и Иван Мазепа // Артамонов В.А., Кочегаров К.А., Курукин И.В. Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г. - СПб, 2008. - С.4-110.

3. *Артамонов В.* Казачество гетмана И.И.Скоропадского, запорожцы и мазепинцы в полтавский период Северной войны 1708-1709 гг. / В.А.Артамонов // Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Швеції та інших держав: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. - Харків, 2009. - С.242-259.

4. *Артамонов В.А.* Осада Полтавы в 1709 году (по шведским источникам) / В.А.Артамонов // Вопросы истории. - 2004. - №11. - С.112-121.

5. *Артамонов В.А.* Очаги военной силы украинского народа в конце XVI - начале XVIII в. / В.А.Артамонов // Белоруссия и Украина. История и культура. Ежегодник 2003. - М., 2003. - С.59-66.

6. *Артамонов В.А.* Полтавское сражение. К 300-летию Полтавской победы / В.А.Артамонов. - М., 2009.

7. *Горобець В.М.* Запорозький Кіш в політичній структурі Козацької України (друга половина XVII - початок XVIII ст.) / В.М.Горобець // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості. Матеріали міжнародної наукової конференції. - Київ-Запоріжжя, 1997. - С.33-44.

8. *Кочегаров К.А.* Политика русского правительства на Гетманщине после измены И.С.Мазепы // Артамонов В.А., Кочегаров К.А., Курукин И.В. Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г. - СПб, 2008. - С.111-173.

9. *Станіславський В.В.* Політичні відносини Запорозької Січі й Кримського ханства напередодні Полтавської битви / В.В.Станіславський // Український історичний журнал. - 1998. - №1. - С.76-86.

10. *Таирова-Яковлева Т.Г.* Мазепа / Т.Г.Таирова-Яковлева. - М., 2007.

11. *Таирова-Яковлева Т.Г.* Иван Мазепа и Российская империя. История "предательства" / Т.Г.Таирова-Яковлева. - М., 2011.

12. *Шкваров А.* Петр I и казаки / А.Шкваров. - СПб, 2010.

13. *Яковлева Т.* Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.) / Т.Г.Яковлева / Пер. з рос. Л.Білик. - К., 2003

14. *Яценко В.* Рец. на монографію. Brain J. Boeck. Imperial Boundaries. Cossak Communities and Empire-Building in the Age of Peter the Great. (Cambridge: Cambridge University Press, 2009). 270 pp., ill., maps. Index. ISBN:978-0-521-51463-7 // Ab Imperio. - 2010. - №4. - С.558-566.

15. *Brain J. Boeck.* Imperial Boundaries. Cossak Communities and Empire-Building in the Age of Peter the Great. - Cambridge, 2009.

16. *Frost, Robert I.* The Northern Wars; War, State and Society in Northeastern Europe 1558-1721. - Longman, Harlow, 2000.

Яценко В.Б. Освещение участия запорожцев в антимосковском выступлении И.Мазепы в исследованиях Т.Таировой-Яковлевой

Статья освещает видение современным российским историком Т.Таировой-Яковлевой взаимоотношений гетмана Ивана Мазепы с Войском Запорожским низовым, от момента избрания Мазепы на гетманство до антимосковского восстания запорожцев под предводительством кошевого К.Гордиенко.

Yatsenko V.B. Covering the participation of Zaporizhyan Cossacks in the antimoscow uprising led by I.Mazepa within the studies by T.Tairova-Yakovleva

Article is devoted to vision contemporary Russian historian T.Tairova-Yakovleva of relations hetman Ivan Mazzepa with Zaporozhian Host, from beginning ruled to uprising of Zaporozhian Sich under the Command of Chieftain Kost Hordiienko.